

811.163.6''15''

Ljudmila Bokal

Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša v Ljubljani

ZAMETKI TERMINOLOGIJE V REGISTRU DALMATINOVEGA PREVODA BIBLIJE

Sestavek iz splošnega opisa socialnozvrstnega položaja slovenskega jezika v 16. stoletju in omemb terminologije v slovenskem jezikoslovju iz tega časa preide v razčlenjevanje Registra v Dalmatinovem prevodu Biblije. Lekseme v njem uvrsti v več strokovnih področij. Nazorni zgledi kažejo, da je z njimi dana najbolj široka zasnova za razvoj strokovnih jezikov v slovenščini. V tem je eden od pomembnih prispevkov Registra k njenemu razvoju.

The paper starts with a general description of the 16th-century Slovenian language register situation and references to the terminology in Slovenian linguistics, then analyses the Register of Dalmatin's translation of the Bible by categorising lexemes into various professional fields. This shows that the basis for the development of professional languages in Slovenian was very broad, which is why Dalmatin's Register was very important for the development of Slovenian.

Ključne besede: terminologija, slovar, leksika, strokovno področje, knjižni jezik.

Key words: terminology, dictionary, lexicon, professional field, standard language

1 Splošno

16. stoletje je velika prelomnica v sociolingvističnem razvoju slovenskega jezika. Tovrsten pregled položaja slovenskega jezika v tem času pripomore k razjasnitvi nekaterih jezikovnih pojavov, ki so opazni v jeziku protestantskih piscev in se posredno kažejo tudi v Registru Dalmatinovega prevoda Biblije. Ena bistvenih novosti za sociolingvistični položaj slovenskega jezika v 16. stoletju je njegova socialnozvrstna dopolnitev. Slovenščina postane knjižni jezik. S tem se razveja njena do sedaj bolj ali manj le govornjena raba¹ in se pojavijo možnosti za njen celovit razvoj. Kakovosten skok v navpični osi njenih delnih sistemov je pogojeval premik tudi v vodoravni osi. S temeljnimi izrazi več strok se je zasnovala okvirna podlaga za nastanek strokovnih jezikov v okviru knjižnega jezika. To so izhodišča za strokovno obravnavo zametkov terminologije v Registru Dalmatinovega prevoda Biblije.

Nova socialnozvrstna vloga slovenščine v protestantizmu je delovala kot silnica za pridobivanje enakega položaja, kot sta ga imeli latinščina in nemščina. Jezik plemstva je bil nemščina, latinščina pa je bila univerzalni učni jezik. Le zaradi neznanja teh dveh je sporazumevanje moralo vsaj do neke mere potekati tudi v slovenščini, o čemer pričajo redki ohranjeni drobci (Ahačič 2007: 20). Za opravljanje določenih družbenih, tudi pravnih poslov je bilo znanje slovenščine nujno, tako da »slovenščina že v srednjem veku, še manj pa v 16. stoletju ni bila tako zapostavljena, kakor bi lahko sklepali na prvi pogled. Velik del plemstva je bil tako najmanj dvojezičen, ponekod

¹ Na tradicijo javne govornjene besede, ki se je vzdrževala v cerkvi, kažejo Brižinski spomeniki, Rateški, Stiški in Starogorski rokopisi.

celo trojezičen« (Ahačič 2007: 16). Razmerja v rabi med omenjenimi jeziki, katerim se ponekod na današnjem slovenskem prostoru pridruži še italijanščina, niso bila ostro ločena na posamezne družbene stanove (kmečko prebivalstvo, mestno prebivalstvo in plemstvo) in je bilo gibljivo; veljava posameznega od njih pa se je le začela odmikati od latinščine in se prevesila k nacionalnim jezikom in tako tudi k slovenščini. K temu je pripomoglo protestantsko načelo, da naj bi vsak sprejemal vero, nazorno to pomeni, poslušal božjo besedo v domačem jeziku. Že do tedaj je veljalo, da »jezik govora ni bil vedno enak jeziku zapisa in etnična pripadnost pri tistih, ki so razumeli več jezikov, ni pogojevala rabe določenega jezika v vseh situacijah oziroma v vseh govornih položajih« (Ahačič 2007: 16). Pojav slovenščine kot knjižnega jezika in s tem pogojen njen spremenjen sociolingvistični položaj tudi ni bil brez družbene podlage; številne družbene spremembe (razvoj mest, trgovina) so že dalj časa pritajeno pripravljale za to ugodna tla in jezikovne spremembe so le njihovo logično nadaljevanje.

Slovenščina je tako v 16. stoletju pridobila zvrst jezika, ki je povezovalna in reprezentativna, ustvarila se je tradicija, ki je spremenila odnos med zapisom jezika in njegovo govorjeno rabo. »Izročilo knjižnega jezika je edino ostalo /iz 16. stoletja/, čeprav se je pozneje do določene mere spreminjalo – toda to je vselej bilo opredeljevanje razmerja med govorom in že navzočo tradicijo, ki je predstavljala knjižni standard, ne več med govorom in njegovim zapisom kakor do Trubarjevega nastopa« (Grdina 1999: 100).

Širša socialna funkcionalnost slovenščine v 16. stoletju je konec koncev temeljila v praktičnih potrebah po učbenikih, ki so rabili za širjenje vere. Demokratično načelo sprejemanja vere v svojem jeziku je našlo dopolnitev v novem prenosnem kodu, v knjižni. Tako registrirana besedila so se lahko shranjevala iz časa v čas, prenašala iz kraja v kraj in imela enotno obliko.

Slovenščina v 16. stoletju ni bila enoten jezik, kar so protestantski pisci v svojih delih večkrat zapisali z besedno zvezo »deželni jeziki«. Martina Orožen ob njih omenja že specifično jezikovnih ravnin: »Tako je od nastanka Brižinskih spomenikov, od prve pisne podobe zgodnjeslovenskega jezika do zavestnega normiranja slovenskega knjižnega jezika v 16. stoletju govorjeni jezik Slovencev že dosegel razvojno stopnjo, katere izraz so v delih protestantskih piscev večkrat omenjeni `deželni jeziki`. Bolj ko spoznavamo njihov jezik kot hierarhično urejen sestav jezikovnih ravnin, pa tudi sodobne narečne sestave, bolj prek celostne podobe jezika ugotavljamo, da je omenjena zgodovinsko pogojena razlikovalnost potekala na vseh jezikovnih ravninah, da je do 16. stoletja prizadela že tudi besedišče, ne le glasoslovno jezikovno ravnino« (Orožen 1986: 404).

Slovenščina se torej tedaj ni razvijala samo v glasoslovnem smislu, ampak tudi v besedotvornem, leksemskem. Pestre razmere časa so pogojevale nove poimenovalne zahteve, zato se je opazno širil njen leksikalni sistem. Izhajajoč iz trditve, da se terminologija najbolj kaže v izraznem sistemu in da je vsak slovar odraz velike potrebe po zavestnem strokovnem zapisu besedja, bomo obravnavali tudi Register v Dalmatinovem prevodu Biblije (1584).

2 O terminologiji v 16. stoletju

Terminologija v 16. stoletju je bila v slovenskem jezikoslovju že predmet nekaterih jezikoslovnih razprav. Zvonka Leder Mancini v sestavku Razvoj slovenskega strokovnega izrazja (Leder 1976: 48–49) ugotavlja v tem času tri glavne besedotvorne vire: »Za repertorij, ki v takem obsegu ni bil v slovenščini nikoli poprej pripravljen, so morali protestanti bodisi zapisati obstoječe izraze, ustvariti ali privzeti novo ali dati starim izrazom nov pomen.« Omenja Trubarjevo načelo razumljivosti in preprostosti, kar je vodilo k prevzemanju iz nemščine in Kreljevo menjavanje germanizmov s slovenskimi izrazi. Z zunajjezikovnimi izhodišči (razvoj mest, deželna ureditev slovenskih pokrajin) pogojuje nastanek pravne terminologije. Prva pravna besedila v slovenščini so posledica potrebe po zapisu pravnih določil za slovensko govoreče prebivalstvo. Pri tem se osredotoča na cerkveno in civilno pravo; prvo ima predstavnika v Trubarjevi Cerkovni ordningi, drugo pa v rokopisnem prevodu nemško pisanega vinogradniškega zakona iz leta 1543, imenovanega Gorske bukve. V Cerkovni ordningi iz leta 1564 so številni izrazi iz pravne terminologije in je na višji jezikovni ravni kakor Gorske bukve. Skratka s protestantizmom se »v zgodovini slovenske terminologije /začenja/ novo obdobje« (Leder 1976: 48).

V razpravah o besedju 16. stoletja je bilo merilo pojavljanja terminološke leksike opaženo tudi v delih Martine Orožen: »Seveda ob živem govornem 'jedru' besedišča /.../ nastaja v knjižnem jeziku novo, na besedotvorne vzorce govornega jezika oprto besedje, predvsem 'terminološko', predvideno za razne namene sporočanja« (Orožen 1986: 406). Kljub temu da navednice nakazujejo zadržek v polni funkcionalni vrednosti izraza, ta zadene bistvo. Martina Orožen predvideva, da je terminološko besedje prihajalo v jezik iz »mestne govorice oz. govora izobraženih posameznikov« (Orožen 1986: 408).

France Novak v delu Samostalniška večpomenskost v jeziku slovenskih protestantskih piscev v obsežnem poglavju Terminologizacija (Novak 2004: 136–156) od splošnih strokovnih pojmov prehaja v nazorno razčlenjevanje pridobivanja strokovnih pomenskih sestavin pri posameznih pomenskih skupinah (človek, živali, rastline, narava, naprava in orodja, prostor in drugo). Pri tem opaža pomemben razloček v posebnih pomenskih sestavinah, iz katerih izhaja različno pojmovanje določenih izrazov pri protestantih in katolikih. Strokovna izrazna področja pri protestantih so teologija, področje družbene razslojenosti, jezikoslovje, pravo, šolstvo, medicinski izrazi, izrazi o upravni razdelitvi. Novak v zvezi z jezikoslovnim izrazjem omenja izraze o glasovih, pravopisu, besednem zakladu in o prevajanju.

Andreja Legan Ravnika se v več člankih osredotoča na krščansko, posebej obredno oz. liturgično terminologijo. Med drugim razčlenjuje stalne terminološke besedne zveze, ki so se »razmahnile /.../ v protestantizmu kot tvorbeno sredstvo širitve krščanske terminološke leksike« ali pa so nastajale kot »pomožni termini, da bi razložili prevzete besede«. (Legan Ravnika 2005: 334). V toku zgodovine ugotavlja, da se po zatonu protestantizma Dalmatinova Biblija ni »znašla na seznamu prepovedanih knjig in so jo uporabljali katoliški duhovniki« in »da je izrazna in pomenska podoba obrednih terminov ter terminoloških besednih zvez do razsvetljenstva v dosti primerih identična oz. kaže manjše spremembe« (Legan Ravnika 2002: 15).

Kozma Ahačič v široko zasnovanem, tudi na zgodovinsko sociolingvistiko oprtem delu *Zgodovina misli o jeziku in književnosti na Slovenskem: protestantizem v poglavju Jezikoslovna terminologija pri slovenskih protestantskih piscih 16. stoletja* opaza obstoj slovenske jezikoslovne terminologije kljub dominantni vlogi latinščine in nemščine: »Čeprav je bil obseg jezikoslovnih besedil v slovenščini pri protestantskih piscih dokaj skromen, saj so o problemih, ki so zanimali predvsem izobražence, raje pisali v latinščini ali nemščini, se je vendarle oblikovala tudi neka osnovna slovnična terminologija« (Ahačič 2007: 242). Razčlenjuje posamezne jezikoslovne izraze, pri katerih so vidni pomenski premiki od 16. stoletja do današnjega časa. Največ obdelanih izrazov se pomensko nanaša na pravopis in glasoslovje.

3 Register v Dalmatinovem prevodu Biblije

Jakob Rigler (1967: 104–105) je s primerjalnimi jezikovnimi merili med leksemskimi paralelami ugotovil, da sta sestavljavca Registra Jurij Dalmatin in Adam Bohorič. Predhodnika Registra iz leta 1584 sta Register v Dalmatinovem Pentatevhu (1578) in Bohoričev seznam izrazov v njegovi slovnici (1584). Omeniti je treba tudi Vocabulo v Otročji bibliji, ki je prvi slovenski tiskani, a ne abecedno urejen slovarček (Gjurin 1984: 189). Najvišjo stopnjo slovarske urejenosti besedja pa se pokaže prav v Registru Dalmatinovega prevoda Biblije. Velemir Gjurin, ki je s tega merila Register natančno obdelal, pravi: »Register v Dalmatinovi Bibliji se po obravnavi slovaropisnih vidikov, kot so tipografska oblikovanost, geselska in medgeselska ureditev, abecedna razvrstitev iztočnic in dvojnic, obravnavanje večbesednih iztočnic in ustreznice, raba velike začetnice in ločil ter oblikovna vzporednost iztočnic in ustreznice, izkaže za vrhunec slovenskega slovaropisja pred prvim knjižnim slovarjem« (Gjurin 1984: 183).

Iz izrazito praktičnih izhodišč za širjenje nove vere, ki jih postavlja 16. stoletje pred uporabnike jezika, obravnavamo tudi dotok besedja v Register Dalmatinovega prevoda Biblije. V skladu s protestantskim načelom dostopnosti knjig v domačem jeziku ga je napajala želja po razumljivosti v celotnem slovenskem prostoru, izhajal pa je iz obstoja deželnih jezikov, ki so deklarativno registrirani v podnaslovu Dalmatinovega Registra.

Martina Orožen samo umestitev leksemov v določeno pokrajinsko tipiko tako opredeljuje: »Glede 'terminološkega poimenovanja' Registra tole: ne gre termina pojmovati strogo dobesedno; upoštevati je treba čas nastanka, možnosti poznavanja besedja pokrajinskih dialektalnih sistemov slovenskega jezika, predvsem pa praktičnosporazumevalni namen Registra. Nakazuje tedaj prepoznano osnovno pomensko besedno ujemanost oziroma neujemanost, ki je delno besedotvorno, delno tudi morfemsko in leksikalno različna (različno poimenovanje istih designatov) v tedanjih slovenskih in delno hrvaških pokrajinskih naddialektalnih jezikovnih različicah, bolj ali manj ustrezajočih sodobni znanstveno utemeljeni delitvi slovenskega jezikovnega ozemlja na sedem narečnih skupin. Potek izoleks pod pokrajinskimi oznakami navedenega besedja se v celoti ne ujema s sodobnimi razmejitvami narečnih skupin, kar je dokazljivo iz glasovne ubeseditve dela izpričanega besedišča (refleksi razvoja nekaterih samoglasnikov se ne ujemajo z Dalmatinovo pokrajinsko oznako), upoštevati pa smo dolžni tudi premike

v dialektalnih in knjižnih, morfonoloških, besedotvornih in pomenskih (semantičnih) sistemih slovenskega jezika v štiristoletnem razvoju« (Orožen 2003: 188–189).

Martina Orožen je takó besedje v Registru razčlenjevala glede na pripadnost leksemov različnim »pokrajinskim besedotvorno-leksikalnim sistemom« in razkriva njihove »tipološke značilnosti«. Medtem ko na splošno poudarja, da je »/J/jedro besedišča knjižnega jezika 16. stoletja /je/ nedvomno 'kranjsko', kar pomeni »osredneslovensko«, združujoče v svojem sestavu jezikovne pojave prvenstveno dolenske, delno gorenjske ali tudi štajerske narečne skupine« (Orožen 1986: 405), pa Register priča zlasti o »izjemni besedotvorni izoblikovanosti in prožnosti /.../ na vzhodnem narečnem obrobju« (Orožen 2003: 190). Sinonimi, ki so v Dalmatinovem Registru v razlagalni funkciji (rabijo za razumevanje biblijskih besedil), prav z rabo potrjujejo svojo živost. Ob tem se pojavi vprašanje dotoka gradiva v Register. Ta še ni docela pojasnjen. Martina Orožen predvideva, da so v Dalmatinovi Bibliji plod »načrtnega dotoka razlikovalnega besedja nesrediščnih narečnih skupin (koroške, štajerske in panonske)«. (Orožen 1986: 405) Anton Breznik (1982: 30) omenja možnost osebnega besedotvornega oblikovanja: »Res je Dalmatin znal besede in izraze na novo tvoriti in sestavljati, v čemer je bil nešolani Trubar jako neokreten.«

Oznako Martine Orožen, da besedje v Dalmatinovem Registru »kaže na že ustaljeno različno pokrajinsko poimenovanje številnih designatov duhovne in tvarne ljudske kulture ter na vključevanje t. i. kontaktnih narečnih sopomenk v knjižno besedilo« (Orožen 1986: 410), bi lahko navezali tudi na terminologijo v Dalmatinovem Registru. Pestrost besedja, ki zajema temeljne pojme številnih strok, to potrjuje. Izrazje v tem delu pa je tudi odraz dejstva, da »prav prek slovenskega ozemlja teče stara terminološka ločnica, na katero je posredno opozarjal že Miklošič, ko je pogosto navajal za slovenščino dva različna termina. Pod oznako W. (Westen – zahod) in O. (Osten – vzhod) najdevamo stare razlikovalne termine: npr. *žegnati – blagosloviti; prerok – prorok, trojica – trojstvo* /.../« (Orožen 2003: 240).

4 Strokovna področja v Registru Dalmatinovega prevoda Biblije

Pri obravnavi terminologije v Registru Dalmatinovega prevoda Biblije je treba natančneje določiti sam predmet razpravljanja. Izraz termin moramo v navedenem kontekstu obravnavati z najširših pomenskih sestavin, ki denotat uvrščajo v pojmovni obseg določene stroke. Terminologija v današnjem pomenu besede v 16. stoletju še ni obstajala. Z današnjega vidika lahko govorimo le o njenih zamekih, ki se kažejo v pojavljanju izrazov kot takih, ne pa v notranji strukturi termina samega. Pomenskim sestavinam izrazov v 16. stoletju manjka strokovna podlaga, ki jo v pomensko strukturo prinese merilo natančnosti. Iz teh izhodišč bi v 16. stoletju lahko govorili o »pravi« terminologiji predvsem v krščanskem, kar je bilo, kot je navedeno zgoraj, že predmet razprav sodelavcev Sekcije za zgodovino slovenskega jezika Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU. Na to dvojnost v zvezi s termini je opozoril že France Novak (2004: 137). »Pravo strokovno izrazje imamo samo na verskem področju, ker so tu prišle do izraza vse tipične lastnosti terminoloških dejavnosti, in sicer to, da so poimenovani vsi pojmi, ki se na področju uporabljajo, da se uporabniki dobro zave-

dajo natančne pomenske določitve pomena in na razmejitev do drugih pomenov in da je terminološki pomen odvisen samo od sistema pojavov (Novak 2004: 143). Od take sistemske obravnave termina preide k posebnim pomenskimi sestavinam: »Pri natančnosti je strokovni izraz naslonjen na strukturo pomena, kot jo imajo tudi drugi pomeni v besednem zakladu. Razlike tudi niso v glavnih pomenskih sestavinah, zato imamo lahko veliko besed v splošnem in terminološkem pomenu, npr. voda, vendar je voda v splošnem pomenu določena bolj okvirno kot v terminološkem. Razlike nastajajo v posebnih pomenskih sestavinah. Tu je približnost nadomeščena z natančnostjo. V stroki so te natančnosti lahko zelo pomembne, toda ta pomembnost ni toliko jezikovne kot strokovne narave« (Novak 2004: 137). Na taka merila se bo naslonila tudi obravnava terminologije v Registru Dalmatinovega prevoda Biblije.

Omenjeno je bilo, da France Novak (2004: 142) navaja več terminoloških področij, ki so v 16. stoletju s frekventnostjo izrazja dobila podlago za svoj razvoj. Teologija, področje družbene razslojenosti, jezikoslovje, pravo, medicinski izrazi, izrazi o upravnih razdelitvi so stroke, ki jih vsaj z nekaj izrazi potrjuje tudi Register Dalmatinovega prevoda Biblije. Seštevek 772 iztočnic (z dvojnicami) v Registru, kolikor jih jezikoslovna literatura navaja,² prinaša vpogled v takratno materialno kulturo in v vedenje različnih strok. »Lahko bi rekli, da imamo v jeziku 16. stoletja korenine našega strokovnega jezika v širšem smislu. Skoraj vsaka dejavnost najde nekaj izrazov s svojega področja« (Novak 2004: 143). V nadaljevanju bodo z nazornimi primeri navedeni izrazi iz posameznih strok.³

4.1 Izrazje iz krščanske terminologije⁴

Med najbolj ustaljeno sodi krščanska terminologija, ki ima v tradiciji slovenskega izrazja najdaljšo tradicijo, saj z nekaterimi termini (milost, sodni dan, božji služabnik) sega v čas Brižinskih spomenikov, zato je tudi najbolj ustaljena: Apofstel, Iogér kra., Iogèr, dvanáifftla kor.; Banderu kra., saftava slo.; Hudizh kra., vrag slo.; Iogri kra., Apóftoli, vzhenizi slo., Mlaji hr.; Isvelizhajnje kra., ohranjenje kor.; Isvelizhar kra., ohrajnenik kor., fpašítejl hr.; Isvelizhati kra., ohranyti kor., fpašiti hr.; Isvoljen kra., is` sibrán hr.; Is` volyti kra., is` sebráti, odebráti slo., is` sibrati hr.; Iudóufki kra., shidóvfki slo.; kadilu kra., temien slo.; Malik kra., Molvan, kip slo., Idòl hr.; Malikovanje kra.; Obgeteraja kor.; Miloftra kra., Miloférdje hr.; Molyti kra., shebráti kor.; Odreshenik kra., odkupitejl, ofloboditejl slo.; Odrefhyti kra., odkupiti slo.; Offer kra., prinoß pofvetilifzhe slo., shartva, jaldo hr.; Pregrejfhnik kra., Nezहितv hr.; Shegnati kra., Blagofloviti slo.; Velikanuzh kra., usem slo.

² Podatek je iz razprave Velemira Gjurina (1984: 185).

³ Obdelano je bilo izrazje, pri katerem je bilo pomen mogoče nasloniti na določeno izoblikovano strokovno področje.

⁴ Vključevanje izrazov v posamezne terminologije je okvirno in shematsko. Za omogočanje poznavanja izvora so za navedbami izrazov navedene narečne (pokrajinske) oznake v vrstnem redu iz Registra. Uporabljene so naslednje okrajšave: kra. Crajnški, kor.: Corofhki, slo.: Slovénški ali Bezjázhki, hr.: Hervázhki, Dalmatinški, Ištrianški ali Crajhki. Med posameznimi sopomenskimi nizi za določen izraz so podpičja. V razpravo so vključeni tudi »Hervázhki, Dalmatinški, Ištrianški ali Crajhki« termini. Razmejitev med posameznimi deželnimi jeziki je namreč težko določljiva. Na to opozarja tudi Gjurin (1984: 187): »Vprašanje, koliko besed v Registru 1584 je hrvaških, je zamotano in slabo raziskano /.../«

Glede na večstoletno tradicijo je krščanska terminologija v Registru natančno prikazana. Natančnost dokazujejo naslednji notranjezikovnimi dejavniki.

4.1.1 Bogata sinonimija, ki vključuje izraze v različnih deželnih jezikih. Za dominantno Apoftel sta na primer navedeni še dve sopomenki: Iogèr kra., dvanáiflta kor. Izraz Iogèr se ob tej dominantni pojavi v stolpcu kranjski in koroški, obenem pa se pojavi na ustreznem abecednem mestu tudi sam kot izhodiščni izraz. Tedaj pa se v stolpcu slovensko ali bezjaško pojavita izraza Apóftoli in vuzhenizi. Premeščanje izrazov iz enega v drug narečni stolpec bi bilo lahko odraz prepletanja rabe sopomenk v tedanjih deželnih jezikih. Sopomenke imajo še drugi izrazi: Hudizh, vrag; Shegnati kra., blagofloviti slo.; Odreshenik kra., od kupitejl, olloboditejl slo.; Pregrejlhnik kra., Nezhihtiv slo.; Velikanuzh kra., usem slo.; Malik kra., Molvan, kip slo., Idol hr.; Molyti kra., shebráti kor.; Ajd kra., pogán slo.; Prasník kra., fvetek, fvetézhni dien slo.

4.1.2 Številnost členov v besednih družinah. Besedna družina zveličati ima na primer vse tri bistvene enote v kranjskem in koroškem deželnem jeziku, glagol, ki pomeni dejanje (Isvelizhati kra., ohranyti kor.), osebo, ki opravlja to dejanje (Isvelizhar kra., ohraynenik kor.), in dejanje samo (Isvelizhajnje kra., ohranjenje kor.). Podobno še: Isvoljen kra., Is`volyti kra., is`sibrán hr., is`sibráti hr.

4.2 Izrazje iz družbene terminologije

4.2.1 Izrazi, ki označujejo posamezne (družbene) skupine: Drushba kra., Tovarufhtvo slo., Tovarifhtvo hr.; podloshniki kra., porizhi kor.; Drushina kra., Obitel slo.; Rod kra., Shlahta kor.; Shlahta kra., pleme, ruod slo., rod hr.

Metonimični izrazi v povezavi s to skupino: krona kra., korúna slo.; Tlaka kra., Robáta kor.

4.2.2 Izrazi s pomensko sestavino oblast: Tiráni, filniki kra., progonitélji, Triánnulhi slo.;

Veláki kra., oblaftniki kor.; Capitan kra., Auptman kor.

4.2.3 Izrazi za osebe iz družbenih slojev: Gofpá kra., frava kor.; Hlapez kra., fluga slo.; Kmetizhi kra., porizhi kor.; foróta kra., firóta slo.; Pankèrt kra., fotiv slo.; Mordrar kra., Rasbojnik slo.; Raven Shena kra., Hotniza` slo.; Drug kra., Továrih hr.; Hod, hud, ravèshenna kra., Lubha kor., Hotniza slo.

4.2.4 Izrazi dostojanstva: fvejtniki kra., Tolnazhinzi, ftarzi slo.; Gnada kra., miloft slo., milofárdjé hr.; Velizháftvu kra., majeftét kor.

4.2.5 Izrazi za poklice: Bèrsi fli kra., Tekózhi listarji, poti kor.; Far kra., pop slo.; Farfku kra., popóvku slo.; iesdz kra., kojnik, katán slo.; Goldfmit kra., fribernár, slatar slo.; Louz kra., Iager kor.; Kluzhár kra., kelner kor., konoba hr.; Kupzi kra., Tergóvzi hr.; Meshnar kra., svonár slo., Zantyz hr.; Ouzhár kra., paltir slo.; Mojtèr kra., Mèfter, uzhtejl, fhkolnik slo.; fli kra., polfi, polhte slo.

4.2.6 Izrazi v zvezi z varnostjo: Vahta kra., ftrasha, viroftuvájnje slo.; ftrasha kra., vahta kor.; oproudi kra., Oroshniki kor.; Peshzi kra., vójlka knogam kor.

4.2.7 Izrazi za osebe glede na starost: Mladénizh kra., Hlapzhizh, pubizh kor., mladaz hr.; Detizhi, mladiénzi` slo., Ditizhi hr.; otroci kra., deza slo. // Nevéfta kra., fnaha, sarozhniza slo.

4.3 Pravno izrazje

4.3.1 Splošno pravo: Poftáva kra., Sakon, obizhaj, sapovid, náprava slo.; Prizha kra., fvedok slo., fvidok hr.; Imejnje kra., Blagu kor.; Krivizhan kra., Neprav, kriv slo.; Lon kra., plazhilo kor., Najem, plazhja slo.; Iutrinja kra., dota slo.; Punt kra., savésa slo.; Rihtàr kra., fúdez slo., fudaz hr.; fodbà kra., pitanje slo.; Keha, Tranzha kra., Tamniza, vusa slo., usa hr.; Klada kra., Jhtok, Iezha kor.; Mejnyki kra., Mejé slo.; Prizhovánje kra., fvedozháftvo slo., fvidozháftvo hr.; Mejnyki kra., Mejé slo.

4.3.2 Pri izrazih s področja dednega prava, ki imajo veliko sopomenk, se kaže jezikovna zakonitost, da se pomembnost določenega pojava v stvarnosti izkazuje s frekventnostjo leksemov: Erbizh kra., Erb kor., Dejdzizh, Naflednik, namefnik slo.; Erbfzhina kra., Ozhánftvo, dedina, Babina slo., Otozháftvo, ozhinfivo, Didina, Babfzhina hr.; Shafft kra., testamént kor., Rasluzhenje slo.

4.3.3 Izrazi za denarno pravo: Shold kra., plazha slo.; frebèrniki, frebèrni penési slo.; Pèrhódak kra., Nutèr jemanje kor.

4.3.4 Izrazi za lastnike kmetij glede na velikost posesti: Ofobejnik kra., kajshlár kor., puodfed slo.; Lanzhman kra., semlák slo., Laftina hr.

4.4 Geografsko izrazje

4.4.1 Izrazi iz geomorfologije: Berlóga kra., jama kor.; Borfht kra., Lesa slo.; Globofzhina kra., Globokóft kor., Dubina hr.; prepad kra., Globofzhina slo., Besna hr.; Hrib kra., vèrh, Goriza slo., Holmaz hr.; Pufzhava kra., puftina slo.; Rauna kra., Raunine slo.; Fluss kra., Tezhenjé, Reka slo. S pridržkom bi tu omenili še: Potop kra., povódnja kor.

4.4.2 Izrazi iz pedologije: Kepa kra., Gruda hr.; fkalla kra., Rupazha, pezhina slo.; Pàrft kra., Semlja, yloviza slo.

4.4.3 Izrazi za kraje bivanja: Meftu kra., varosh slo.; Poglavitu mejftu kra., stolno mefto hr.; prebivalifzhe kra., prebívánje kor.; Váß kra., fello, valniza slo.; Kamp kra., Tabor, Dondár slo.; gaffa kra., Vlica slo.; Priftáva kra., majroff kor.; Deshélla kra., semlia, orság, ftrana slo., zemlia hr.

4.4.4 Nekaj izrazov je tudi s področja meteorologije: Iafnu kra., vedro, zhiſto slo.; Tozha kra., krupize, tuzha, grad slo.; Sarja kra., Sora hr.

4.5 Izrazi iz botanike: Bizhovje kra., lozhje kor.; Brinje kra., ſhmolje kor., Glog kra., Ternje kor.; Hraftje kra., Dobje kor.; Buzha kra., Tikva slo.; Bèrft, popki kor.; Gàrzhà kra., Tvur, Gumpa kor., Fulta slo.; Flanzati kra., ſafaditi slo., ſaditi, v`zèpiti hr.

4.6 Izrazi iz sadjarstva: Iabèlko kra., jaboko slo.; Lushzhine kra., ſtergotine slo., Lupine hr.

4.7 Zoološko izrazje

4.7.1 Izrazi za domače živali: Iagnje kra., Agnez slo.; Kosel kra., Iaraz hr.

4.7.2 Izrazi za zveri: volk kra., vuk slo.; Leu kra., orofláu slo., Lav hr.; Levinja kra., oroflauvniza slo., Laviza hr.

4.7.3 Izrazi za ptiče: Poſtojn kra., orèl kor.; Prepeliza kra., plepeliza slo.; ſhtorkla kra., zhapla slo.; vran kra., kavran slo. // Ptize kra., tize kor.

4.8 Nekaj izrazov je v Registru tudi s področja **rudoslovja**: Apnu kra., apno slo.; Bron kra., Kuffer, Ruda kor., Brunoz, Ruda slo., Brunaz hr.; Bronzhén kra., Kuffraft kor.; Glina kra., Yloviza, illo slo., illvázha hr.; Kuffèr kra., Ruda kor., Brunz, Méd slo., Brunaz hr.; Shlathni kamèn kra., Dragi kamik hr.; shveplo kra., ſimper slo.; ſvinèz kra., olov slo.

4.9 Izrazi za materialno, zlasti kmečko kulturo: Garter kra., Reſhetka slo.; Ièrmen kra., Remen, vulaka slo.; Kranzèl kra., vienaz, krona slo.; Lampa kra., Lampásh slo., Luzhèrna hr.; Misa kra., ſtòll slo.; Paberkováti kra., grozdóvje brati, kèr bandivi zhes oftáne kor., Repikováti slo., poletkováti hr.; Pejzhiza kra., Mreniza kor., Riezhiza slo.; Podnóshje kra., pruka oli ſtòlz pod noge kor.; Predejl kra., Camra kor., komúora, poliza armar slo.; ratiſhe kra., ſhtyl od ſópeiſa kor.; Shnora kra., veruzhiza slo.; Truga kra., Raka slo.; Zheuli oli zhreuli kra., ſholini, zipelſhí slo., poſtòli hr.

4.9.1 Izrazi za kmečko vprego: Iarem kra., jug kor.; Gajshla kra., Bizh slo.

4.9.2 Izrazi za posode: Korba kra., koſharja slo.; Krugla kra., Bokál, vèrzh kor.; Mernik kra., Meriza kor.; Piſkèr kra., Lonèz slo.; Pehar kra., zhalha slo.

4.9.3 Izrazi za vrste blaga: Shamet kra., samit, Barſhun hr.; Shide kra., shidi, ſvile slo.

4.9.4 Izrazi za oblačila: Auba kra., kopka slo.; Bregèſhe kra., Gazhe, ſvitize slo.; Gvant kra., ſvyte, halline, ſuknja slo, odizhja hr.; Oblazhilu kra., gvant kor.; obluba hr.; Pezha kra., shlojer kor. // Knoff kra., gomb, glaviza kor., vsàl hr.

4.10 Izrazi s področja mode: Krishpani Lafjé kra., kodrafti lafjé kor., Kukoravi laft hr.; fivi lassje kra., fedi vlassi hr.

4.11 Izrazi za živila (jedi): Moka kra., Melja slo.; falu kra., maft kor.; Med kra., stèrd kor.; Oprehnikri kra., pogázhe kor.

4.11.1 Izrazi na načine priprave hrane: Pohanu, friganu kra., rohtanu, prashenu kor.; fhpendia, fhpusha kra., Braslhno, pizha, jilifh slo., Hrana, Ieftvina hr.

4.12 Izrazi za dele telesa: Vamp kra., Trebuh, keshmáni slo., kerepuhi, Felleki slo.; sadniza kra., rit kor.; Oblizhe kra., obras slo.; obraz kra., oblizhje kor.; Obifiti kra., Ledevize, ledyze kor.; Vftna kra., shnable, gobèz kor.; Materniza kra., votróba slo., Loshéfná hr.; Komùlz kra., Lakát slo.⁵

4.13 Izrazi iz splošnega zdravstva : Arzat kra., vrazh, Likar slo.; Arznia kra., Likaria slo.; Bolesan kra., Betesh slo.; Saudáti kra., otraviti slo., otrovati hr.; Mèrtviz kra., Mèrliz kor.; Mèrtvázhki kra., vmèrflihi; Neobresani kra., Neobresováni kor.; Obresa kra., obresovánje kor.

4.13.1 Izrazi za bolezni: Boshji shlak, Boshji vdaraz slo.; Garje kra., frab slo.; garjev kra., frabliv slo.; Mèrsliza kra., simniza, Trefhlika slo., Febra hr.; Tvorí kra., Moseli slo.; Mutaft kra., Niem slo., Nim hr.

4.14 Splošno psihološko izrazje. Obézhál kra., oblubil kor.; Obladanje kra., premojftrenje kor.; Obladati kra., premojftiti, gvaltig biti kor.; Shejle kra., Hotenje, shejla slo.; Toláshiti kra., ftegnóti, vtilhiti slo.; Lufht kra., shejlja, flatkúft kor., volja, hotenje, shelje slo.; Muja kra., Hotjenje slo., trud hr.; navada kra., Obizháj, lhega slo.

4.14.1 Izrazi za razpoložensko negativna stanja : Fliss kra., skèrb, furba slo.; Flissig kra., fkèrban slo.; Gnufnoba kra., Grosa, fmrád kor., Mèrkofst, oddurnoft, fkrumba, slo., Mersóta hr.; Gorje timu kra., hudu, slu, timu kor.; Grevati kra., fe kaffáti kor., pokafáti, shalováti slo.; Klagovánje kra., Toga, shalofst, shalovanje, plakajnje slo.; Kregati kra., Karati slo., pregovarati hr.; Krizhanje kra., vpitje, fhrajanje kor.; Martra kra., Moka slo., Muka hr.; Martrati kra., Muzhiti hr.; Nadluga, Tefhkozha kra., Nevóla slo.; Nesveftzhina kra., Nevérnoft slo.; Nuja kra., Nevolja slo., tefhkozha hr.; Ofromótil kra., fkurbal, ob zháft perprávil kor.; Trovrati kra., shalováti, shalofit slo.; Lakomnik kra., Gaitig kor.; Lakomnoft kra., Gaitigoft kor.

4.14.2 Izrazi za osebe z negativnim značajskim predznakom: Hináuci kra., Ajhlerji kor.; Vbijenik kra., ljudomórza slo.; Hudoban kra., presdúfnik slo.; fovráshnik kra., neprijátíl slo.; supèrník kra., protivnik, suprotivnik slo.

⁵ Ob izrazih vamp, shnable, gobèz, rit se pojavi vprašanje njihove stilne zaznamovanosti. Razvoj leksemov s takega pogleda bi bil zanimiv prispevek med razpravami s področja stilistike.

4.15 Tehnični izrazi. Pri njih je opazna pomenska sestavina železo: Ankora ali Shelesna mazhka kra., sidro slo.; Arnoh kra., oklópi shelésni slo., oklope hr.; ketina kra., veruge, Lanaz slo.; Lotanu shelésu kra., svarjénu shelésu slo.

4.16 Izrazi iz stavbarstva: Zejgli kra., Qvadréli, zigli slo., opuke, pezhéni kamiki hr.; ftrejha kra., krov slo.; Dauri kra., Duri kor., Dveri slo., vrata hr.; ftebèr kra., ftop, ftolp slo.; Keldèr kra., pivniza, kliet slo., konoba hr.; Malini kra., Mlini kor.

4.17 Izrazi za instrumente

Bobni kra., pauke kor.; bobnati kra., paukati kor.

4.18 Izrazi iz tiskarstva:

Dukanu kra., fhtampánu, impromovánu slo.; Buqve kra., Knyge slo.

4.19 Filozofski izrazi: Rasum kra., vum kor.; Rasumen kra., saftopèn kor.; Rèfniza kra., fftina hr.

5 Poleg merila pomenske pripadnosti različnim strokam je mogoče termine v Dalmatinovem Registru razlikovati tudi po slovnični strukturi. Ob enobesednih se pojavljajo termini z dvema členoma. Najpogostejša oblika stalne zveze so pridevniške zveze z levim prilastkom: boshji shlak, Boshji vdaraz, Lotanu shelésu, Negodni rod, Shlathni kamèn, fvetézhni dien, Tekóhi liftarji, flushábna hílha, Poglavitu mejftu, ftolno mefto, svarjénu shelésu, Bèrsilli. Metaforizirana v enem členu je zveza shelesna mazhka. Izraz oklopi shelesni ima obrnjeno slovnično strukturo (Sam Prid). Izraz vojká knogam je primer stalne zveze z desnim prilastkom. Kot slovarska iztočnica se pojavijo termini dvojnice. Pruka oli ftoz pod noge je termin, ki kaže na enakovredno sopomensko razmerje. Primer pisne dvojnice je izraz Zheuli oli zhreuli. Z besedotvornega vidika je opazna zloženka dvanáifftla pod stolpcem koroško za pomen apostol.

Nekaj izrazov s pomenom človek je prikazanih z okrnjeno samostalniško rabo (nedoločna oblika pridevnika). Čeprav pomenska sestavina človek ni izražena, je opazno sovsebná: Mutaft kra., Niem slo., Ním hr.; Isvoljen, is`sibrán; Krivizhan kra., Neprav, kriv slo.; Neobresani kra., Neobresováni kor.

6 Pomen

Z Registrom v Dalmatinovem prevodu Biblije se začenja slovenska slovaropisna tradicija. Kot vir za nadaljnje slovarje ga je omenil že Anton Breznik: »Prve zbirke našega besednega zaklada obsegata Dalmatinov Register in Bohoričeva slovnica. /.../ Oboje je uporabil Megiser v svojem slovarju iz leta 1592 /.../ Megiser je bil kot tujec navezan le na vire. Zato je razumljivo, da je segel najprej po obstoječih zbirkah in jih je dodobra izčrpal« (Breznik 1926: 110). Enako ugotavlja Majda Merše.⁶ Velemir

⁶ »Kot zanesljiva je obveljala ugotovitev, da je Megiser v slovarja (iz 1592. in 1603. leta, op. L. B.) vključil besedje iz Registrov, dodanih Dalmatinovemu prevodu pentatevha iz leta 1578 in Biblije iz leta 1584 /.../« Majda Merše, 2006, Slovensko besedje v Megiserjevih slovarjih (1592, 1603) in knjižnojezikovna raba v 16. stoletju, *Diahronija in sinhronija v dialektoloških raziskavah*, Maribor, Slavistično društvo Maribor. 485–493.

Gjurin Register obravnava kot podlago za slovaropisno tradicijo: »/.../ besedišče, nabrano iz tako rekoč cele Slovenije, /je/ po Megiserjevem Dictionariumu 1592 prešlo, v veliki meri, v osrednji slovski tok (Kastelec – Hipolit – Pohlin – Vodnik – Cigale – Pleteršnik). (Gjurin 1984: 183) Abecedna ureditev gesel na štirikolonske pokrajinske določitve, 1. krajnski 2. koroški 3. slovenski ali bezjaški 4. hrvaški, dalmatinski, istrijski, kraški je okvir za sinonimne slovarje. Iz tega izhaja Martina Orožen, ki je Register označila s socialnozvrstnimi merili in z merili medleksemskih razmerij. Zanj je to »prvi slovenski pokrajinski knjižno-narečni primerjalni sinonimični (kontaktni) slovarček« (Orožen 1983/84: 196).

Ne glede na danes spremenjene izolekse pokrajinskih oznak v Registru navedenih izrazov se tu prvič v slovenski kulturni zgodovini kaže zavest o narečni razčlenjenosti slovenskega ozemlja. Register je z bogatostjo sopomenk, ki so prešle v slovenske slovarje, pripomogel, da se je narečno izrazje iz 16. stoletja poknjžilo in se ohranilo do današnjih dni. Obravnavati ga je treba kot praktični priročnik za branje Biblije. Z zasnovami terminologij z različnih področij se kaže pestrost izrazja v njem.

VIRI IN LITERATURA

- Kozma AHAČIČ, *Zgodovina misli o jeziku in književnosti na Slovenskem: protestantizem*. Ljubljana: Založba ZRC SAZU, ZRC SAZU.
- Ljudmila BOKAL, 2003: Slovenski narečni slovarji. *Glasoslovje, besedoslovje in besedotvorje v delih Jakoba Riglerja*. Maribor: Slavistično društvo. (Zora 25.) 25–42.
- Anton BREZNIK, 1926: Slovenski slovarji. *Razprave III*. V Ljubljani: Znanstveno društvo za humanistične vede. 110–114.
- – 1982: *Jezikoslovne razprave*. Ljubljana: Slovenska matica.
- Velemir GJURIN, 1984: Register 1584 kot slovaropisni dosežek. *Slavistična revija* 32/3. 183–208.
- Igor GRDINA, 1999: *Od brižinskih spomenikov do razsvetljenstva*. Maribor: Založba Obzorja.
- Zvonka LEDER, 1976: Razvoj slovenskega strokovnega izrazja. *XII. Seminar slovenskega jezika, literature in kulture*. Ljubljana: Univerza v Ljubljani. Filozofska fakulteta. 47–57.
- Andreja LEGAN RAVNIKAR, 2001: *Obredna terminologija v razvoju slovenskega knjižnega jezika (Od brižinskih spomenikov do ustalitve enotne knjižne norme sredi 19. stoletja)*. (Doktorska disertacija.) Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta.
- – 2002: Liturgična terminologija v protireformaciji in baroku (1595–1768). *Jezikoslovni zapiski* 8/1. Ljubljana: Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU. 13–27.
- – 2005: O terminoloških besednih zvezah v krščanski terminologiji preteklih dob. *Knjižno in narečno besedoslovje slovenskega jezika*. Maribor: Slavistično društvo Maribor. (Zora 32.) 334–352.
- Majda MERŠE, 2006: Slovensko besedje v Megiserjevih slovarjih (1592, 1603) in knjižnojezikovna raba v 16. stoletju. *Diahronija in sinhronija v dialektoloških raziskavah*. Maribor: Slavistično društvo Maribor. (Zora 41.) 485–493.
- France NOVAK, 2004: *Samostalniška večpomenskost v jeziku slovenskih protestantskih piscev 16. stoletja*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU. (Linguistica et philologica.)
- Martina OROŽEN, 1984: Razvojne smernice v besedišču Dalmatinovega in Japljevega prevoda Biblije (1584–1784–1791). *XX. stoletje v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi*. Ljubljana: Univerza Edvarda Kardelja v Ljubljani. 249–274.
- – 1986: Pomenska in stilistična izraba »Registra« v sobesedilu Dalmatinove Biblije. *16. stoletje v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi*. Ljubljana: Univerza Edvarda Kardelja v Ljubljani. (Obdobja 6.) 403–425.

- 1983/84: Dalmatinov Register – prvi sinonimni slovarček slovenskega knjižnega jezika. *Razvoj slovenske jezikoslovne misli*. JiS 29. 196–201.
- 1993: Kontinuiteta starocerkvenoslovenskega besedišča v slovenskem jeziku. *Razvoj slovenske jezikoslovne misli*. SR 41. 143–160.
- Jakob RIGLER, 1967: Register v Dalmatinovi Bibliji. *JiS* 12. 104–106.

SUMMARY

One of the essential novelties of the 16th-century socio-linguistic position of the Slovenian language was the adoption of the socio-linguistic aspect as the standard form of Slovenian. In the same framework one can discern the basis out of which professional languages evolved, which is something that Dalmatin's Register most clearly presents. The beginnings of professional languages in Dalmatin's Register have their origin in the practice of listing those lexemes that are peculiar to individual professional fields, since technical terms represent the foundation of all professional languages. Semantic components of 16th-century technical terms reveal a lack of precision, which is why the only true terminology of the time was in fact Christian terminology – the oldest form of terminology in Slovenian. The precision of expression in Dalmatin's Register is reflected in its rich synonymy, e.g. *Odrëshenik, od kupitejl, ošloboditejl* and in the multiplicity of parts in word families. Sociological and scientific fields are also represented; social terminology includes expressions denoting individual (social) groups like *Drushina, Shlahta, pleme*, authority *Gofpá*, social level *Hlapez*, dignity *Gnada, Velizhâstvu*, etc. Legal terminology contains expressions from general terminology *Poftáva*, law of succession *Dejdizh* and monetary law *Shold* and farm owners' expressions based on the size of the estate *kajshlâr*. Geographical terminology contains numerous expressions for living areas such as *Meštu, Váss, Vlica*, and is very diversified in the field of geomorphology (*jama, Boršht*) – close to them are mining expressions such as *Ruda, Bron*. Natural sciences contains expressions from botany *Bizhovje* and zoology (*Iagnje, volk, prepelica, orel*). Material, particularly agricultural culture refers to agricultural expressions like *Gajshla, Ièrmen, kofharja, Auba*, related to this is also nutrition (*Moka, Med*). Expressions from general medicine *vrazh, Bolesan* are linked with expressions denoting parts of the body *Trebuh, sadniza* and expressions for illnesses *Boshji shlak, Mèrsliza*. General psychological expressions *Shejle, Hotjenje* are complemented by numerous expressions denoting negative moods like *Gnušnoba, Muzhiti, Nadluga, Tešhkozha*. Technical expressions often reveal the semantic quality of iron (*Ankora* or *Shelesna mazhka, oklópi shelésni*), here belong also expressions from architecture *Zeجلي, štrejha*.

Expressions in Dalmatin's Register can be discussed also on the basis of their grammatical structure. One-word expressions are accompanied by two-word terms. The most frequent form of fixed expressions is that of an adjectival phrase with a premodifier (*boshji shlaki*). The expression *oklopi shelesni* has an inverted form (noun + adjective). The expression *vojška knogam* is an example of a fixed expression with a postmodifier, while as a headword double terms can also be found. *Pruka oli štólz pod noge* is a term expressing equal synonymic relation. An example of a written double is the expression *Zheuli oli zhreuli*.

The Register in Dalmatin's translation of the Bible represents the beginning of Slovenian lexicographical tradition. The Register, which became the source of all future dictionaries, for the first time expressed awareness about the dialectal variation of the Slovenian language.